

DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI/1

Dinler Tarihi Araştırmaları-I

(Sempozyum: 08-09 Kasım 1996, Ankara)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	61203
Tas. No:	209 DİN.T

ANKARA
1998

GİRİŞ

Gregoryen Hıristiyanlığı, diğer Hıristiyan gruplardan farklıdır. Diğer Hıristiyan gruplar ismini, ya doktrinden ya ülkeden veya bir tarihi olaydan almaktadır. Halbuki Gregoryen Hıristiyanlığı, adını belli bir bölgeye Hıristiyanlığı taşıyan, Part/Türk asıllı bir kimsenin vaftiz isminden almaktadır. Her ne kadar bu Hıristiyanlar, Gregoryen'e verilen "Aydınlatıcı" (Lusavorçagan) sıfatını kullansa da; Batılılar, Gregoryen Hıristiyanlığı olarak nitelermektedir. Gregoryen Hıristiyanlığı, Ermenistan diye bilinen bir bölgede yaşayan, Hayk, Türk, Pers, Grek, Gürcü gibi "etnik unsurları" biraraya getiren ve bir şemsiye altında toplayan Hıristiyanlıktır.

Türk kökenli Gregoir (Kirkor), 301 yılında, "farklı etnik" unsurlara mensup insanlara, Hıristiyanlığı benimsetmiş ve onları bir "cemaat" özelliğine kavuşturmuştur.⁽¹⁾ Bölgenin kültürel özelliklerini gözönünde bulundurarak Hıristiyanlaşan, Hıristiyanlık ismi altında farklı kültür ve milliyetlere mensup kimselerin biraraya gelmesiyle oluşan bu cemaat; Gregoryen Hıristiyanlığı, Gregoryen Kilisesi olarak varlığını sürdürmüştür.⁽²⁾ Günümüzde Ermeni Kilisesi, Gregoryan Ermeni Kilisesi olarak bilinen bu mezhebe bağlı Hıristiyanlar Ermeni olarak adlandırılmaktadır. Ermeni adının da coğrafi bölgeyi ifade ettiği, bu bölgede yaşayan kimse anlamına geldiği; Saka, Kuşan ve Akhun Türklerinden olan Partlılar'ın, Küçük Kafkasya'dan Mezopotamya'ya kadar dağlık bir alanda, 900 civarında beyliği birleştirerek "Ermenistan" adı altında bir konfederasyon kurdukları ve bu "Ermenistan Konfederasyonu"nda Hayk denilen ve günümüzde "Ermeni" diye adlandırılardan başka Saka ve Hun gibi Türk unsurları da bulunmaktadır.⁽³⁾ Zaten Anadolu'da bulunan Ermenilerin büyük çoğunluğu, Türkçe'den başka dil bilmemekte; Türk örf ve adetlerini yansıtmaktadır. Bu durum, iki

(*) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

(1) Bkz. Recep Şahin, Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, İstanbul 1988, 29-33; Mehlika Aktog-Kaşgarlı, Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi, Ankara 1990, XIV-XV, 61; Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara 1997, 4-10.

(2) Bkz. Ahmet Refik, Tarih-i Umumî, İstanbul 1327, 95-98; Jacques de Morgan, Histoire du Peuple Armenien, Paris 1919, 69,99; George Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1981, 41-43; Mirza Bala, Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya, Ankara 1951, 19-21.

(3) Bkz. Mirza Bala, 20-22.

görüşü gündeme getirmektedir. Bu durum, biri Ermenilerin, Türk kültürünün etkisinde olmalarına;⁽⁴⁾ diğeri de, onların Türk soyundan gelmiş ve Hıristiyanlaşmış Türk olmalarına bağlanmaktadır. Hatta Rum ve Ermeni ce-maati içinde Türkçe konuşan Hıristiyanların, Bulgar, Kuman (Kıpçak), Avar, Uz ve Peçeneklerin Gregoryen Ermeni Kilisesinin tesiri altında kaldıkları, İn-cillerinin ve ibadet dillerinin Türkçe olduğuna da işaret edilmektedir.⁽⁵⁾

Ermenistan denilen alanda yaşayan topluluğun Hıristiyan öncesi döneme ait inançlarında da çeşitlilik bulunmaktadır. Onlarda değişik topluluklara ait tanrıların bulunması bunun göstergesidir. Hint, Pers, Sümer-Akad, Suriye-Fenike kökenli tanrılar yanında, millî kabul edilen tanrılara da sahiptirler. Bu tanrı anlayışlarında, "teslis"i andıran anlayışlar yanında, monoteizme sahip oldukları kanaatini yansıtan anlayışın bulunduğu tartışılan konulardandır.⁽⁶⁾ Ermenilerdeki tanrı anlayışı, bu konuda araştırma yapanlarda, değişik ka-naatler uyandırmıştır. Bazısı, onların politeist-Putperest; bazısı da "mo-noteist" oldukları kanaatine sahip olmuştur.⁽⁷⁾

Tournebize, onları monoteist olarak görmekte, ancak komşularının te-siriyle, politeizme vârdıklarını kaydetmekte; "kim ne derse desin eski Er-meniler monoteistti" demektedir.⁽⁸⁾ Bütün toplumlarda şu veya bu şekilde de olsa, bir "tek Tanrı", "Yüce Varlık" anlayışının bulunduğunu, ancak bu an-layışın en saf ve açık şekline Türklerde rastlandığı Batılı araştırmacılarca ifade edilmektedir.⁽⁹⁾

Hıristiyanlık öncesi "Ermeniler", her yıl ilkbaharın başlangıcında, tanrı Mihr'in şerefine bayramlar düzenlemiştir. Bu bayramlarda yapılan şöenlerde umumî meydana odunlar yığılıp ateşlenmektedir. Özellikle yeni gelinlerle da-matlar, elele tutuşarak, yanar ateşin etrafında oynamaktadır. "Görünmeyen ateş" üzerine yemin yapılmaktadır. Bu tanrı Mihr'in merkezi Erzincan/ Tercan'ın Pekerîç (Çadırkaya) köyüdür.⁽¹⁰⁾

İslam'dan önce Türkler arasında da resmi olarak yılda iki defa ayın ya-pılmaktadır. Hayatın yeniden canlanması dolayısıyla yapılan yaz bayramı / ayın vardır. Bu ayine kam'ın yanında 9 masum kız ve 9 masum delikanlı da

(4) Bkz. Fuad Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, Ankara 1966, 236-266.

(5) Mehmet Eröz, Hıristiyanlaşan Türkler, Ankara 1983, 28-29,43-44.

(6) Bkz. Joseph Saldagian, Histoire Documentaire de l'Armenie des Ages du Paganisme, Rome 1917, II / 731-732.

(7) Bkz. François Tournebize, Histoire Politique et Religieuse de l'Armenie, Paris 1900, 42.

(8) Bkz. Tournebize, 42-43.

(9) Bkz. Wilhelm Schimidt, "Eski Türklerin Dini", Çev. Sadettin Buluç, İ.Ü. Türk Dili ve Ede-biyatı Dergisi, İstanbul 1965, XIII / 80-85; W. Schimidt, "Tukuelerin Dini", Çev. Sadettin Buluç, İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul 1966, XIV / 70-80; M. Eliade, Traite d'Histoire des Religions, Paris 1975, 62-66.

(10) Tournebize, 44; Kevork Aslan, Etude Historique sur le Peuple Armenien, Paris 1909, 179-181.

katılmaktadır.⁽¹¹⁾ Yine Altaylar'da ve Yakutlar'da ateş ve ocak karşısında yemin yapılmaktadır.⁽¹²⁾ Türk boyları arasında, tarihte ve günümüzde ateşle ilgili anlayışlar ve menkıbeler vardır.⁽¹³⁾ "Ateş Kültü"nü'n Türk menşeli olduğu; Ateş ve Suyun Türkler arasında müstesna yeri bulunduğu kaydedilmektedir.⁽¹⁴⁾ Orta Asya Altay ve Sibiryalı Türkleri arasında yeni evlenen çiftlerin mesut bir hayat sürmeleri için ateşe yağ dökme geleneği vardır.⁽¹⁵⁾ Bu inançlar ve kültürler, Ermenilerdeki ile büyük benzerlik göstermektedir. Bu benzerlikler, Ermenilerle Türkler arasındaki benzerliği ve akrabalığı ortaya koymaktadır.

Ermenilerde iyi ve kötü ruhların varlığına inanılmaktadır. Hastalıkta bunların etkisi olduğuna yer verilmektedir. Hastaları iyileştirmek için şeytan veya kötü ruhun vücuttan çıkarılması ile ilgili uygulamalar yapılmaktadır. Bu, Türklerdeki "Ak İye" (İyi Ruh), "Kara İye" (Kötü ruh) anlayışına benzemektedir. Türklerde kötü ruhları kovma, büyü ve büyücüler vardır.⁽¹⁶⁾

Hıristiyanlık öncesinde Ermenilerde ölenin eşi-dostu büyük bir acıya kapılmaktadır. Cenaze törenlerinde saçlar yolunmakta, yüz yırtılmakta ve danslar yapılmaktadır. Zenginlerin ölümlerinde profesyonel ağlayıcı ve üfleyiciler kullanılmaktadır. Mezar taşları at veya kuzu şeklindedir. Ölenin arkasından ekmek-üzüm dağıtılmakta ve çokça içki içilmektedir.⁽¹⁷⁾ Bunlar, İslam öncesi Türk boylarında görülen "Geleneksel Türk İnanışları" arasında yer alan "Yuğ Törenleri" ile benzerlik göstermektedir. Türklerde de ölenin arkasından yüz yırtma, saçlarını kesme ve "yuğçı" adı verilen özel ağlayıcılar bulundurma adeti vardır. Türklerde Kağanların cenaze törenlerinde özel ağlayıcılar bulundurulmaktadır. Yaş törenlerinde saç-baş dağıtılmış, yüz ve kulaklar bıçakla çizilerek kan akıtılmıştır. Ayrıca "at yarışları" yapılmış ve "Ölü Aşı" denilen ziyafetler verilmiştir.⁽¹⁸⁾ Ermenilerde olduğu gibi Türklerde de at ve kuzu şeklinde mezarlara rastlanmaktadır.⁽¹⁹⁾

(11) Abdulkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul 1976, 46-48.

(12) A. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1972, 71.

(13) Bkz. Hikmet Tanyu, "Türklerde Ateşle İlgili İnançlar", I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara 1976, IV/283-303; Ahmet Yaşar Ocak, Bektaşî Menakibnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri, İstanbul 1983.

(14) J. Paul Roux, "Tukic Religions", The Encyclopedia of Religion, XV / 88-89.

(15) Bkz. Yaşar Kalafat, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara 1990, 52.

(16) Karşılaştırma için bkz. Sandalgian, I / 791-796; İnan, ...Şamanizm, 39-41; İnan, Eski Türk Dini Tarihi, 27-30; İsmail Hami Danişmend, Tarihi Hakikatler, İstanbul 1979, II / 504.

(17) Bkz. Kevork Aslan, Etude..., 170.

(18) Bkz. İnan, Şamanizm, 176-200; İnan, Eski Türk Dini Tarihi, 61; Bahaeddin Ögel, Türk kültürünün Gelişme Çağları, Ankara 1976, 308; J.P. Roux, "Turkic Religions", ER, XV/89.

(19) Bkz. Abdulhaluk Çay, Anadolu'da Türk Damgası, Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi, Ankara 1983, 34-46; Ertuğrul Danık, Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları, Ankara 1990, 29-45.

Eski "Ermeniler"deki monoteist inancı Türklerin etkisine veya onların Türk olmasına bağlanabilir. Bunun yanında ölü gömme adetlerinden "yuğ" törenlerine, bayram şenliklerinden mezar taşlarına, kurban merasimlerinden yer-su ve dağ kültlerine kadar eski Türklerle benzerlikler de gözönünde bulundurulursa, günümüzdeki Gregoryen Hıristiyan Cemaatinin, Türklerle yakınlığını, akrabalığını ve hatta ayniliğini dile getirmek mümkündür.

a) Gregoryen Hıristiyanlığının Oluşması

Gregoryen Hıristiyanlığı, kralı, krallık ailesi ve halkıyla din değiştirip Hıristiyanlığı resmi din kabul eden "İlk Hıristiyan Topluluğu" sayılmaktadır. Bu "Ermeniya Krallığı"nın Hıristiyanlığı resmen kabul etmesiyle oluşmuştur. Bunun sebebi de Part/Türk asıllı Gregoir'dir (Kirkor). Ermeni Krallığı'nın kralı Tiridat da, oranın Hıristiyanlaşmasını sağlayan Gregoir'da Part kökenli Arsaklar hanedanına mensuptur. Kirkor'un (Gregoir) babası Tiridat'ın babasını öldürmüştü; fakat o da yakalanıp öldürülmüştür. Bunun üzerine Gregoir, Hıristiyan bir süt anneye verilmiş ve Kayseri'ye gönderilmiştir. Orada Hıristiyanlık üzere yetiştirilen ve vaftiz olup Gregoir (Kirkor) ismini alan bu çocuk, babası bir Arsak prensi olan Anak'ın memleketi, "Ermeni Krallığı"na dönmüştür. Ermeni Krallığı'na da Anak tarafından öldürülen Hüsrev'in oğlu Tiridat geçmiştir. Gregoir, Ermeni Krallığı'na dönüp Tiridat'ın subayları arasında yer almıştır. Kral Tiridat, başarılarının tanrıça Anahita ve diğer tanrılar tarafından olduğuna inanmaktadır. Bunun için, Anahita'ya kurban takdim etmek için gitmişlerdir. Kendisi ona kurban sunmuş ve yanındakilere de kurban sunmaları emrini vermiştir. Herkes kurban sunmuş, fakat Kirkor (Gregoir) bu emri reddetmiş ve insanların kurtuluşunun İsa'ya ve "Tek Tanrı"ya inanmakla olacağını açıklamıştır. Kral, onu cezalandırmaya karar vermiştir. Bu sırada Kral'a Gregoir'ın, Tiridat'ın babasının katili Anak'ın oğlu olduğu bildirilmiştir. Kral da, onu Khor-Virab ismiyle bilinen Artaşat Şatosu'nun kuyusuna attirmiştir. O, kuyuda 14-15 yıl kalmıştır.

Kirkor kuyudayken Kral bir hastalığa yakalanmış, hiç kimse iyileştirememiştir. Kralın kızkardeşi onu iyileştirecek kişinin yalnızca Gregoir (Kirkor) olduğunu rüyasında görmüştür. Ancak onun çoktan kuyuda öldüğü hakim kanaat halindedir. Buna rağmen kuyuya vardıklarında onu sağ bulmuşlar ve Kralı iyileştirmesini istemişlerdir. O, Kral ve Kral gibi hastalığa yakalanmışlar için Tanrı'ya dua etmiş ve onlar da kurtulmuştur.

Bu olay ve Gregoir'ın vaazları etkili olmuş; Kral Tiridat, Hıristiyan olmuştur. O, bu heyecanla, Krallığın resmi dininin Hıristiyanlık olduğunu, 301 yılında, açıklamıştır. Krallığın Hıristiyanlaşmasını sağlayan Gregoir, "dini reis" kabul edilmiş ve 302 yılında Kayseri'ye gönderilmiştir. Krallığın

Hıristiyanlaşmasını sağladığı sırada o, basit bir "laik"tir. Kayseri'de Metropolit Leon tarafından takdis edilmiş ve ülkesine döndüğünde hem Kral'ı hem Krallık Ailesini hem de soylulardan bazıları ile halkın büyük bir kısmını vaftiz etmiştir.

Krallığın da desteğini alan Kırkor, Hıristiyanlığı yaymayı başarmıştır. O, Hıristiyanlığı yayarken, eski tapınaklardan bazısını kaldırmış, kaldıramadıklarına "Hıristiyanlık kisvesi giydirmeye" çalışmıştır. Anahita, Astlik ve Vahakn'a ait tapınakları yıktırmış; "İlk Kiliseyi" Eçmiyazın'da kurmuştur. Bu kilise, Gregoryen Hıristiyanlığı'nın, Ermeni Kilisesi'nin "temeli ve anası" olmuştur. Burası, "milletin temsilcisi" anlamına gelen Katoğikosluğun da merkezi sayılmıştır. Buranın yerini bir vizyonla Hz. İsa'nın gösterdiği kabul edilmekte ve bazı "kutsal emanetleri" bünyesinde bulundurduğuna inanılmaktadır. Eçmiyazın Kilisesi'nin kuruluşu ve yeri "ilahi bir vizyon" eseri sayılmaktadır. Aziz Gregoir, gerekli organizasyonu yapmış ve Kilise'yi 25 yıl kadar yönetmiştir. O, toplumu İncil'in ışığı ile aydınlattığı için, "Aydınlatıcı" sıfatıyla anılmıştır. Bu sıfat için günümüzde kullandıkları kelime "Lusavoritç"tir. Ermeni Kilisesi mensupları, kiliselerine, Lusavorçagan Ermeni Kilisesi demektedir. Batılılar ise, kurucusunun vaftiz ismine izafeten, Gregoryen Hıristiyanlığı, Gregoryen Ermeni Kilisesi demektedir.⁽²⁰⁾

Gregoir/Kırkor'un, Kayseri Başpiskoposu Leon tarafından takdis edilmesi ve "Ermeni Piskoposu" ünvanını alması; Kayseri Kilisesi ile Ermeni Kilisesi'nin hiyerarşik ilişkisinin ne olduğunun tartışılmasına yolaçmıştır. Grekler'e göre Ermeni Kilisesi, V. Yüzyıla kadar Kayseri Piskoposluğuna bağlıdır ve o yüzyıldan sonra ayrılmıştır. Bu ayrılığı dinin aslından ayrılık saymışlardır. Latinlere göre Ermeni Kilisesi, önce Kayseri'ye bağlıyken, Papa I. Sylvestre'nin tanıdığı imtiyazla bağımsız hale gelmiştir.

Bu görüşler karşısında Ermeni Kilisesi, başlangıcından itibaren bağımsız ve kaynağının "apostolik" olduğunu savunmaktadır. Gregoir'in Kayseri'den aldığı takdis, hiçbir zaman bir bağımlılık, bir hiyerarşik bağımlılık olarak kabul edilmemektedir. Onlara göre o, "milli ve özerk" olarak doğmuştur.⁽²¹⁾

(20) Bkz. Agathange, "Histoire du Regne de Tiridate", Victoir Langlois, Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie, Paris 1880, I / 338-355;Urfalı Mateos, Vekayiname, Çev. H. Andreasyan, Ankara 1962, 165-166; Tournebize,49-54;M.Ormanian, L'Eglise Armenienne, Antelias-Lübnan 1954, 8-14, Kevork Aslan, l'Armenie et les Armeniens, Constantinople 1914,32-36.

(21) Bkz. M. Ormanian, Le Vatican et les Armeniens, Rome 1873,155-161,173-174;Ormanian, Leglise Armenienne, 11-14; Tournebize, 54-58; G.Amadouni, L'eglise Armenienne et Catholicite, Rome 1978, 13-14.

b) Gregoryen Hıristiyanlığının İnanç Esasları

302 yılında ortaya çıkan Gregoryen Hıristiyanlığı, IV. Asırda kendi anlayışları içindedir ve doktrin tartışmalarına katılmamıştır. Henüz kendilerine ait ortak bir ibadet dili ve litürjisi de yoktur. Çünkü, değişik etnik köke mensup gruplar, Hıristiyan olmuştur. Bu eksikliği gidermek için Grek, Süryani ve Türk alfabelerinden istifade edilerek "Ermenice" diye adlandırılan bir "dil" icad edilmiştir. "Ermeni litürjisi" teşekkül edinceye kadar, İncil ve Ayinler Grekçe ve Süryanice sunulmuş, halka tercüme yoluyla, şifahi olarak anlatılmıştır. Zaman içinde Gregoryen Hıristiyanlığı benliğini kazanmış ve tartışmaların içinde yer almıştır. İlk üç Konsilde, İranlılarla mücadeleleri yanında, tam kendi Hıristiyanlık anlayışını oluşturmadıkları için, Gregoryen Hıristiyan Kilisesi tartışmaların dışında kalmıştır. Kadıköy Konsili'nde sahneye çıkan Gregoryen Kilisesi, İsa'nın tabiatı konusunda, tek bedende, iki tabiatın birleştiğini, insanî tabiatın ilahî tabiatın içinde eridiğini savunarak, Monofizit görüşün taraftarı olmuş, hatta monofizitliğin temsilcisi noktasına gelmiştir. Bu görüşte olanlar, 449 tarihinde Efes'te yapılan Konsil'de "Monofizitliği" vurgulamışlardır. Ancak Papa I. Leon, bu sinodu "Haydutlar Sinodu" saymış ve geçersizliğini açıklamıştır. Papa, 449 Konsili'ni geçersiz kılmak ve "Diyofizitliği" tescil etmek için 451'de, İstanbul'da, Kadıköy Konsili'ni toplamıştır. Bu Konsil, "Dogmatik Formülü" benimsemiştir. Kabul edilen Dogmatik Formül şöyledir: "Hepimiz, ittifakla, Efendimiz Mesih İsa'nın, bir tek ve biricik Oğul'un, beşeriyet yönünden de, uluhiyet yönünden de tam, gerçek Tanrı ve Gerçek insan olduğunu, makul bir ruh ve vücuttan meydana geldiğini; uluhiyet yönünden Baba ile , beşerî yönden bizimle aynı bulunduğunu; günahkarlık dışında bize benzediğini; ilahlığa uygun olarak bizim için, bizim kurtuluşumuz için son dönemlerde, Tanrı'nın annesi Bakire Meryem'den dünyaya geldiğini; Efendimiz Mesih'in, karışmaksızın, bölünmeksizin, ayrılmaksızın, değişikliğe uğramaksızın, iki tabiata sahip biricik Oğul olduğunu; zira birliğin, tabiatların farkını ortadan kaldırmadığını, bunlardan herbirinin kendi özelliğini koruduğunu, bir şahıs ve bir uknum (öz, cevher) içinde diğeriyle birleştiğini kabul ediyoruz".⁽²²⁾

Bu formül, yeni tartışmaları ve bölünmeleri gündeme getirmiştir. O zamana kadar tartışmaların dışında kalan Gregoryenlerin temsilcileri, Kadıköy Konsili'nde de bulunamamışlardır. İran'la olan mücadeleleri bitince onlar, bu tartışmalarda yer almışlardır.

Kadıköy Konsili'nde tarif edilmiş "iki tabiat" dogması aleyhinde bulunan ilk Gregoryen Ermeni Katoğikosu Babken (490-550) olmuştur. Kadıköy

(22) Ormanian, L'Eglise..., 24-24; Devornik, 16-17; Ostrogorsky, 54-55.

Konsili'nde alınan kararları reddetmek ve kendi görüşlerini desteklemek için "Sinod"lar yapmışlardır. Kadıköy Konsili'ne karşı, 526 / 527'de, Divin'de bir Sinod yapılmıştır. Bu Sinod'da İsa'da bir tabiat olduğuna inanmanın lazım geldiği kararlaştırılmıştır: İki tabiatın yalnız "bir"de birleştirilmesinin simgesi olarak Noel'de İsa'nın vaftiz bayramını bir bayramda birleştirmesi ve Trisagion'a "Siz (İsa), iki tabiatın ayrılığını protesto etmek için, bizim için çar-miha gerildiniz" ilavesini yapmışlardır.⁽²³⁾

Gregoryen Ermeni Kilisesi, Kadıköy Konsili'nden sonra, Roma-Bizans Ki-lisesi'nden ayrılmış; kendi inanç anlayış ve ayin usüllerini yerleştirmiştir.

Buna göre Gregoryen Hıristiyanlar, birkaç tane "İnanç Sembolü" be-nimsemişlerdir.

1. Ermeni Kilisesi Temel Sembolü

Ermeni Kilisesi'nin kabul ettiği ve kullandığı temel sembol şöyledir:

"Biz; yalnız, yerin ve göğün, görünen ve görünmeyen şeylerin yaratıcısı, kudretli Baba Tanrı'ya; bütün zamanlardan önce Baba Tanrı'dan doğmuş (Baba'nın cevherinden veya özünden) Tanrı'nın biricik Oğlu, ışığın ışığı, ger-çek Tanrı'nın gerçek Tanrısı; doğmuş, yaratılmamış, Tanrı ile aynı cevherden gelmiş olan, yerde ve gökte, görünen ve görünmeyen herşeyin var edeni, Tanrı'nın Tanrısı Efendimiz İsa Mesih'e;

İsa Mesih'in insanların kurtuluşu için gökten indiğine, et ve kemiğe bü-ründüğüne ve insan olduğuna, Kutsal Ruh'un operasyonu ile çok Aziz Bakire Meryem'den doğduğuna; ondan, vücut, ruh ve akıl, (günah hariç) insandaki herşeyi, sembolik olarak değil, gerçek olarak aldığına; onun (Mesih-İsa'nın) acı çektiğine, Çarmıha gerilmiş ve gömülmüş olduğuna, üçüncü gün di-rildiğine; aynı vücutla göğe yükseldiğine, orada, Baba'nın sağında otur-duğuna; Gök'ten, aynı vücutla, Baba'nın şan ve şöhreti içinde, ölüleri ve di-rileri yargılamak için geleceğine ve onun krallığının son olmayacağına inanırız".⁽²⁴⁾

"Biz; yaratılmamış, son derece mükemmel, peygamberlerle Kanun'da ve İnciller'de konuşan, Ürdün'e inen, gelişi (Mesih'i) haber veren ve Azizler için-de oturan Kutsal Ruh'a da inanırız.

Biz; kutsal, evrensel ve apostolik yalnız bir Kilise'ye, bir vaftize, Kefarete ve günahların bağışlanması için Tövbe'ye, ölülerin dirileceğine, ruh ve beden in ebedî yargılanmasına, Göklerin Krallığı'na ve ebedî hayata inanırız".⁽²⁵⁾

(23) Tournebize, 89-90.

(24) Tournebize, 353-354. Günümüzde kullanılan semboller için bkz., Surp Badarak (Mübarek Kurban), İstanbul 1977, 36.

(25) Tournebize, 354; Surp Badarak, 36-37.

“Kutsal, evrensel ve apostolik Kilise; Oğul’un veya Kutsal Ruh’un içinde bulunmadığı bir zamanın olduğunu, onların herhangi birşeyden yaratıldığını, değişmeye veya bozulmaya uğradığını söyleyenleri afaroz eder”.⁽²⁶⁾

Ermeni Sembolü’nde; Aziz Bakire’nin analığı ve Kutsal Ruh’un ilahlığı konusunda daha net ifadeler yer almaktadır; vücudun ve cisimleşmiş Tanrı’nın insanlığı, Mesih’in mükemmel doğuşu dile getirilmektedir. Bunlar, “İznik-İstanbul Sembolü”ne yapılan ilaveler olarak değerlendirilmiş ve Aydınlatıcı Gregoir (Kirkor) tarafından yapıldığı savunulmuştur.⁽²⁷⁾ Agathange ise, Ermeni Sembolü’ndeki ilavelerin Aydınlatıcı Gregoir (Kirkor) tarafından yapıldığını belirtmektedir.⁽²⁸⁾

XIX. Yüzyılda da Gregoryen Ermeni Sembolü’nün İznik Sembolü ile aynı olduğu, farklılıkların Aydınlatıcı Gregoir ve Efes Konsili’nden önce Gregoir’in halefleri tarafından yapıldığı kabul edilmektedir.⁽²⁹⁾ Bu konuda farklı bir görüş Vartabet Mikelian’a aittir. O, Ermeni Kilisesi tarafından daha sonra kabul edilmiş sembolün ilk şeklinin 269 yılına doğru Süryani Kilisesi tarafından meydana getirildiğini, kısa bir süre sonra Kudüs ve Kayseri Kiliselerinde ortak olarak kullanıldığını kabul etmektedir. Ona göre, Aydınlatıcı Gregoir ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra bu sembolü kabul etmiş ve bazı ilavelerle onu zenginleştirmiştir. Mikelian; Ermeni Sembolü sahte Athanasien Sembolü’nden de alınmadığını, çünkü Athanasien Sembolü’nün bilinmeyen bir kaç “doktor” tarafından 373-374 yılına doğru oluşturulduğunu ve Ermenistan’da hiç itibar görmediğini ileri sürmektedir.⁽³⁰⁾

Tournebize, Mikelian’ın bu görüşlerini olaylarla bağdaşır görmemekte ve sahte Athanasien Sembolü’ndeki Kutsal Ruh ile ilgili görüşlerin aynen Ermeni Sembolüne geçtiğini savunmaktadır.⁽³¹⁾ O, Sembol’e yapılan ilavelerin Aydınlatıcı Gregoir’e ait olmasını da gerçekçi bulmamaktadır. Tournebize, görüşlerini tarihten bazı olaylarla desteklemekte ve Ermeni Sembolü’nün Ermeni Kilisesi’ne girişinin VI. Yüzyıldan geriye gitmeyeceğini, Ermeni Temel Sembolü’nün Aydınlatıcı Gregoir’in ölümünden önce Ermenistan’da kabul edilmiş gibi görünmediğini ve bundan dolayı Aziz Gregoir’in herhangi bir ilave yapmasının söz konusu olamayacağını iddia etmektedir.⁽³²⁾

(26) Tournebize,355; Surp Badarak, 37.

(27) Tournebize,562.

(28) Bkz. Agathange, CXXVII, Langlois, Collection...,I/191.

(29) Tournebize,562.

(30) Bu iddia ve görüşler için bkz.Tournebize, 562.

(31) Bkz. Tournebize, 563.

(32) Tournebize,563-565.

2. Ermeni Kilisesi'nin İkinci Sembolü

Ermeni Kilisesi, 374-380 yılları arasında oluşturulduğu kabul edilen temel sembolü dışında, ikinci bir sembole de sahiptir. Bu sembolün oluşumu XIV. Yüzyıla doğrudur, diğerlerine göre daha yeni tarihlidir.

İkinci "İman İkrarı", Gregoryen Kilisesi'nin yardımlarıyla yayınlanmıştır. Papazların, bazen de papaz yardımcılarının takdis törenlerinde ve Vartabet değeri için doktora ünvanının verilmesi sırasında bu Sembol söylenmektedir. Monofizit Ermeniler, bu "İman İkrarı"nı (Sembolü) ezbere söylemekte ve kiliselerde de, ilahi servisinden önce, dile getirmektedir. Sembol, diğer bazı sembollerle benzerlik gösteren maddeler yanında, hiçbir sembole ait olmayan maddelerden meydana gelmektedir.

Gregoryen Ermeniler, kendi sembollerinde, "Enkarnasyon Sırrı"nın açıklanmasında, "tek tabiat" ile ilgili tercihli formüllerini dile getirmeyi ihmal etmemişlerdir.⁽³³⁾

Propaganda Cemaati, 1677'de, Roma'da basılan Ermeni Litürjisi'nde bir takım düzeltmelerin yapılmasını tavsiye etmiştir. Bu tavsiyeye göre "Kelam", Tanrı ile değil, uluhiyet ile birleşmiş ve bunu Bakire'nin kanından almıştır. Bu düzeltme, Semboldeki Teslis'in hulül ve acı çekmesine yolaçan kapalı bir ifadenin açılmasını sağlamıştır. Bu ve benzeri sebeplerle, "bir tabiatta birleşme formülü" şekillenmiştir.⁽³⁴⁾

Gregoryen Ermeni Kilisesi, bu formülde, İsa'daki ilahî tabiat içerisinde insani tabiatın birleştiğini ve "tek tabiat" oluşturduğunu vurgulamaktadır. Kilise, kendi Monofizitizminin (tek tabiatçılığının) Efes Konsili'nde kabul edilen Monofizitizm olduğu iddiasındadır. O, bu tek tabiatçılığın (monofizitizm) başka hiçbir görüşle benzer olmadığını ve kendi kabul ettikleri dışındaki görüşleri reddettiklerini açıklamaktadır.⁽³⁵⁾

Gregoryen Ermenilerin açılmış İkinci Sembolü (İman İkrarı) şöyledir:

1) "Biz, Baba Tanrı'nın yaratılmamış, sonradan olmamış, bir sebebe bağlı bulunmayan, Oğul'un varedicisi ve Kutsal Ruh'un hayat kaynağı olduğunu kabul ederiz ve buna bütün kalbimizle inanırız.

2) Oğul Tanrı'nın yaratılmamış, sonradan olmamış, doğrulmuş ve yüz-yıllar önce Baba'dan gelmiş olduğuna, zaman içinde ne Baba'dan önce ve ne de sonra olmadığına, fakat Baba'nın Baba olduğu kadar, Oğul'un da Oğul olduğuna inanırız.

3) Kutsal Ruh'un yaratılmamış, sonradan olmamış ve ezeli olduğuna; fakat Baba'dan geldiğine, cevherinin Baba'da bulunduğu ve Oğul gibi şerefli ve yüce olduğuna inanırız.

(33) Tournebize, 565-566.

(34) Bkz. Tournebize, 566.

(35) Bkz. Ormanian, L'Eglise..., 83.

4) Bir tek tabiata, bir tek uluhiyete, bununla birlikte üç olmayan Tanrı'ya, fakat bir tek Tanrı'ya, bir tek iradeye, bir tek otoriteye, bir tek kudrete, görünen ve görünmeyen şeylerin yaratıcısı Kutsal Teslis'e inanınız.

5) Günahları bağışlayan, azizlerin Kominyonu olan Kutsal Kilise'ye inanınız.

6) Yine biz inanıyoruz ki; üç kutlu şahıstan biri olan Oğul Tanrı, yüzyıllar öncesinden Baba'dan oldu ve Tanrı'nın Bakire Annesi'ne indi. Bu Bakire'nin kanından aldığı şeyle uluhiyetle birleşti. 9 ay süreyle Masum Bakire'nin karında kaldı. Mutlak Kamil Tanrı olması sebebiyle, Ruhla birlikte, ruh ve bedenden oluşan bir cevher oldu, olgun adam oldu, bir şahıs oldu ve birleşmiş bir tek tabiat oldu. Tanrı hiç bir tahrif ve tebdil olmaksızın, tohum olmaksızın adam yaptı, mükemmel bir olgunlukta onu dünyaya getirdi (Herhangi bir cismi birleşme olmadan çocuk yaptı). Onun uluhiyeti ezeli olduğu gibi, insanlığı da ezeldir. Çünkü İsa-Mesih dün de bugün de aynıdır, yüzyıllar boyunca aynı kalacaktır.

7) Tanrımız Mesih-İsa'nın doğumundan 30 yıl sonra vaftiz olduğuna ve Tanrı'nın yukarıdan ona, bu benim en sevgili oğlum' diye şahadet ettiğine, Kutsal Ruh'un saf bir görünümde onun üzerine indiğine ve İsa-Mesih'in Şeytan tarafından ayartıldığına, ancak İsa'nın ona galip geldiğine, insanları kurtuluşa davet ettiğine, kendini tümüyle maddi çalışmaya (bedeni çalışmaya) verdiğiğine, yorulduğuna, aç ve susuz kaldığına ve bütün bunlardan sonra iradesiyle Sevgi'ye ulaştığına, bu uğurda çarmıha gerildiğine, bedenini öldüğüne, uluhiyet itibarıyla diri olduğuna, bedenini gömüldüğüne, uluhiyetine birleştiğine, uluhiyetinden ayrılmaksızın ruhun cehennemlere indiğine, ruhlara telkinde bulunduğu, cehennemleri yıktığına ve ruhları kurtardığına, ölümler arasında üç gün kaldıktan sonra dirildiğine ve Havarilerine göründüğüne inanınız.

8) Rabbimiz Mesih-İsa'nın aynı vücutla göklere yükseldiğine, Baba'nın sağında oturduğuna, aynı bedenle geri geleceğine, Baba'nın verdiği şan ve şöhretle dirileri ve ölümleri yargılayacağına, bütün insanların da dirileceğine inanınız.

9) Amellerin karşılığının verileceğine, iyiler için ebedi hayatla mükafaat, günahkar için ebedi cezanın olacağına inanınız".⁽³⁶⁾

Ermeni Kilisesi tarihinde, daha az resmi birçok sembole rastlanmaktadır. Kral Gagik'in, Bizans İmparatoru huzurunda, XII. Yüzyılda, sunduğu İnanç Esasları bunlardan biridir. Bizans İmparatoru, patrik ve bütün din adamlarıyla; Gregoryen Ermenilerin inancını bozmayı, yıkmayı, Aydınlatıcı Kırkor'un inancını ortadan kaldırmayı ve Ermeni ileri gelenlerinin Bizans ayın

---

(36) Tournebize,568-569.

usulüne göre vaftiz etmeyi hedeflemiştir. Bunun için gerekli temaslar sağlanmış ve belli bir noktaya gelinmiştir. Tam bu sırada Kral Gagik gelmiş ve İmparatorun huzurunda Gregoryen Kilisesi'nin inanç esaslarını açıklamıştır.⁽³⁷⁾ IV.Nerses'in (1166-1173) meşhur "İman İkrarı", Libellus'un 117 şikayetine Sis Babalarının verdiği cevap içindeki açıklama, Sis Katoğikosu Azaryan'ın (1585) Kredosu (iman ikrarı) diğer sembollerden bazılarıdır. Görüldüğü gibi Gregoryen Ermeniler, yarı resmi nitelikte birçok sembol kabul etmiştir.⁽³⁸⁾ Ancak bunlardan birkaçı, resmi nitelik kazanmış ve Gregoryen Ermenilerin Sembolü olmuştur.

3- Tartışılan İnanç Sembolleri

Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin temel sembollerden başka sembolleri de olmuştur. Bu sembollerden birisi de, 1345'teki "Sis Ermeni Sinodu"nda formüleleştirilen semboldür. Sis Konsili sembolü ile Aziz Athanasien Grek Sembolü arasındaki benzerlik, değişik yorumlara sebep olmaktadır.⁽³⁹⁾

3.1. Aziz Athanasien Sembolü:

Bu inanç sembolü şöyledir: "Biz; görünen ve görünmeyen bütün şeyleri yaratan bir Tanrı'ya, kudretli Baba'ya Baba'dan doğmuş, Baba'nın özünden, Tanrı'nın Tanrı'sı, ışığın ışığı gerçek Tanrı'nın gerçek Tanrı'sı, Tanrı'nın biricik Oğlu bir Efendiye, Mesih-İsa'ya, onun aynı özden doğmuş bulunduğuna, yerde ve gökte görünene ve görünmeyen bütün şeylerin, kendisiyle olmuş olduğuna; bizim, insanların sebebi olan ve kurtuluşumuz için inmiş, cisimleşmiş, insan olmuş, yani her zaman Bakire Meryem'den, Kutsal Ruh vasıtasıyla mükemmel olarak doğmuş ve vücut'a, ruha, akıla, kavuşmuş olduğuna; günah dışında, insanlarda varolan herşeye yapmacık olarak değil, gerçek olarak sahip bulunduğuna inanırız.

O acı çekti, yani Çarmıha gerildi, gömüldü ve üçüncü gün dirildi, aynı vücutla göğe çıktı. Baba'nın sağında şerefle oturdu; ölüleri ve dirileri şerefle yargılamak için aynı vücutla geleceğine, onun hükümranlığına hiç son olmayacağına inanırız.

Biz, Baba ve Oğul'a yabancı olmayan; fakat Baba ve Oğul ile aynı cehlerden olan, yaratılmamış, mükemmel Paraklit'e Kutsal Ruh'a inanırız. O, Kanun'da, Peygamberlerde ve İnciller'de konuştu; Ürdün'e indi, havarilere vazetti ve azizler içinde yer aldı.

(37) Gagik'in açıkladığı ve savunduğu inanç esasları için bkz. Chronique de Matthieu d'Edesse, XCIII, Par Ed. Dulaurier, Paris 1858, 133-152 (H. Andrasyan, Ürfalı Mateos'un Vekayinamesini Türkçeye çevirirken bu kısımları dinî olduğu gerekçesiyle atmıştır, tercüme etmemiştir).

(38) Bkz. Tournebize, 569-570.

(39) Tournebize, 561-562.

Biz, katolik ve apostolik bu Kilise'nin bir ve tek olduğuna; tövbe ve günahların bağışlanması vaftizine, ölümlerin dirileceğine, ruhların ve bedenlerin ebedi olarak yargılanacağına, göklerin Krallığına ve ebedi hayata inanırız.

Fakat, Oğul'un mevcut olmadığı bir zamanın bulunduğunu, Kutsal Ruh'un mevcut olmadığı bir zamanın bulunduğunu veya herhangi birşeyden olduğunu söyleyen kimselere gelince; Tanrı'nın Oğlu'nun veya Kutsal Ruh'un başka bir cevherden veya başka bir maddeden olduğunu, değişip bozulduğunu söyleyen kimselere gelince biz, onları, afaroz ediyoruz. Çünkü bizim annemiz katolik ve apostolik Kilise, onları afaroz ediyor. Ve bedenini dirileceğine inanan herkesi afaroz cezasına çarptırırız ve hereziyi (sapık), yani kutsal ve yalnız evrensel Kilise'nin imanına sahip olmayan herkesi afaroz ederiz".⁽⁴⁰⁾

3.2. Sis Gregoryen Ermeni Sinodu Sembolü:

Sis Sinodu'nun Latin metnine göre Gregoryen Ermeni İnanç Sembolü şöyledir:

"Biz; göğü ve yeri, görünene ve görünmeyen(*) şeyleri vareden Mutlak Kudret sahibi Baba Tanrı'ya; Tanrı'dan, Baba'dan doğmuş, yani Baba'nın özünden, Tanrı'nın biricik Oğlu Mesih-İsa'ya, bir Efendi'ye; onun Tanrı'nın Tanrısı, ışığın ışığı, gerçek Tanrı'nın gerçek Tanrısı, doğmuş, yaratılmamış, Baba ile aynı tabiattan, yerde ve gökte, görünen ve görünmeyen herşeyin kendisiyle olduğuna; bizim, insanların sebebi için olan ve kurtuluşumuz için gökten indiğine, cisimleştiğine, insan olduğuna, Kutsal Ruh vasıtasıyla Bakire Meryem'den doğduğuna, onunla vücut, ruh, akıl ve insanda olan herşeyi aldığına; kesin olarak acı çektiğine, Çarmih'a gerildiğine, gömüldüğüne, üçüncü gün dirildiğine, göğe yükseldiğine, Baba'nın sağında oturduğuna, aynı beden içinde Baba'nın şan ve şerefi içinde, ölümleri ve dirileri yargılamak için geleceğine, onun hükümlerine son olmayacağına inanırız.

Yalnız evrensel ve apostolik Kilise, bu maddelere, kefarete ve günahların bağışlanması için, bir tövbe vaftizine, ölümlerin dirileceğine, ruh ve beden ebedi cezasına, göklerin krallığına ve ebedi hayata inanırız.

Fakat, Oğul'un veya Kutsal Ruh'un içinde bulunmadığı bir zamanın olduğunu, herhangi birşeyden olduğunu, Tanrı'nın Oğlu'nun veya Kutsal Ruh'un başka bir öz veya cevherden yaratıldığını, bozulabileceğini veya değişebileceğini söyleyen kimselere gelince böyle konuşan o kimse, evrensel (katolik) ve apostolik Kilise tarafından afaroz edilir. Biz, Kutsal Üçleme'ye ve bir Tanrı'ya taparak, asırlar önce olanı ululuyoruz".⁽⁴¹⁾

(40) Tournebize, 555-561.

(*) "...göğün ve yerin terimleri İstanbul Sembolünden veya Kudüs'ünkünden çok önce alınmıştır. Ardaşad (Ardachad) Sinodu, aşağıdaki ifadeleri ihtiva etmektedir: Tanrı ebedidir, yerdeki şey gibi değil, fakat bizzat kendi kendinedir, görünmeyen sonsuz bir varlıktandır; ölümsüz ilk atalarımızı yaratan odur" (Bkz. Tournebize, 555. Shifedeki 3. dipnot).

(41) Tournebize, 555-561.

Athanasien Sembolü, Gregoryen Hıristiyanlardaki gibi, “Yalnız Baba’dan Doğmuş” yani Baba’nın özünden veya cevherinden ifadesini taşımaktadır.⁽⁴²⁾ Aralarındaki benzerlikleri dolayısıyla Gregoryen Ermeni Kilisesi Sembolü’nün Athanasien sembolünden alınma olması tartışılan konulardan olmuştur. Ancak bu sembollerin İznik sembolü’ne Aziz Gregoir’in bazı ilaveler yaparak kendi sembollerini oluşturdukları yolunda geniş iddialar da vardır.⁽⁴³⁾ Buna itirazlar olmakta, Gregoryen Hıristiyanlar arasında ilk resmi sembolün 506-507 tarihlerinde Gregoir’dan sonra belirlendiği ve buna göre Gregoir’in ona ilave yapmasının mümkün olamayacağı ileri sürülen görüşlerdendir.⁽⁴⁴⁾

Gregoryen Hıristiyanlığın Temel İnançları; Sembollerde görüldüğü gibi, Tanrı (Baba), Mesih-İsa (Oğul), Kutsal Ruh, Bakire Meryem, Kilise ve Öbür Dünya etrafında oluşmaktadır. Diğer Kiliselerden, inançlarda, bazı küçük farklılıklar göstermektedir. Kilise anlayışı, gelenek ve Kutsal Kitap anlayışıyla da diğer Kiliselerden ayrılmaktadır.⁽⁴⁵⁾ Gregoryen Hıristiyanlar, örf ve adetlere önem vermeleriyle, onların yaşatılmasına özen göstermeleriyle Hıristiyanlıkta kendilerine özgü bir anlayışın temsilcisidir.⁽⁴⁶⁾ Bu Gregoryen Hıristiyanlık’a, “Türk Kültürü ağırlıklı bir mezhep”, “Türk kokan bir mezhep” denilebilmektedir.⁽⁴⁷⁾

---

(42) Tournebize, 555. Sahifedeki 4. dipnot.

(43) Bkz. Tournebize, 562-564.

(44) Bkz. Tournebize, 565.

(45) Bu konuda geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 215-232.

(46) Diğer Kiliselerden farklı noktaları için bkz. Küçük, 290-295.

(47) Bkz. Küçük, 299.